

BUXORO AMIRLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. MANG'ITLAR

Andijon davlat pedagogika instituti ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

Axmedov Abdulxay Toshtuxtayevich

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika

yo'nalishi 1- bosqich talabasi

Ismoilova Mohlaroyim Muhammadshoq qizi

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika

yo'nalishi 1- bosqich talabasi

Ne'matullayeva Xursanoy Hikmatillo qizi

Andijon davlat pedagogika institutining Matematika va informatika

yo'nalishi 1- bosqich talabasi

Umaraliyeva Mohinur Izzatillo qizi

Annotatsiya: *Bugun, biz talabalarning oldida o'ta muhim vazifa turibdi, u ham bo'lsa tariximizni kelajak avlodga haqqoniy tarix sifatida yetkazish. O'zbekistonda davlatchilik bo'lmagan, deb orqavorotdan tashviqot yuritayotgan, xalqaro jamoatchilikni shunga ishontirishga harakat qilayotgan kuchlarga zarba berishga tayyor bo'lishligimiz zamon talabi bo'lib qolmoqda. Prezident I.A.Karimov aytganidek –Hammamiz shu tuproqning suvini ichganmiz, non tuzini yeganmiz. Hammamiz o'zimizni o'zbek sanaymiz. O'zligimizdan faxrlanamiz, g'ururlanamiz. qadim ajdodlarimiz hayotining asosini o'troq madaniyat tashkil etganmi yo ko'chmanchi? O'zbek xalqining shakllanishida qanday elatlar ta'siri bo'lgan? degan og'ir savollarni qo'yib, unga javob topishga undaydi. Ana shu savollarga javob topish maqsadida, ilmiy asosda tushunib olish uchun Mang'itlar davrida Buxoro amirligining iqtisodiy tarixini ilmiy jihatdan malakaviy ish sifatida o'rganishga kirishdik.*

Kalit so'zlar: *Dashti Qipchoq, Idil (Volga) va Yoyiq, No'g'ay davlat, Donyolbiy otaliq, Zarafshon vodiysidagi dehqonchilikka katta e'tibor qaratilib, Zarafshon daryosidan turli ariqlar (Qozonariq, Toyman arig'i, To'g'uzariq), Oqdaryo va Qoradaryo.*

Annotation: *Today, we students have a very important task, and that is to convey our history to the next generation as a true history. It is the need of the hour for us to be ready to attack the forces that are campaigning behind the scenes and trying to convince the international community that there was no statehood in Uzbekistan. As President I.A. Karimov said, "All of us drank the water of this soil and ate the salt of the bread." We all consider ourselves. Uzbeks. We are proud of our identity. Was the basis of the life of our ancient ancestors a settled culture or a nomadic one? What was the influence of ethnic*

groups in the formation of the Uzbek people? asks difficult questions and encourages them to find answers. In order to find answers to these questions, in order to understand them on a scientific basis, we began to study the economic history of the Bukhara Emirate during the Mangit period as a scientific qualification work.

Key words: *Dashti Kipchak, Idil (Volga) and Yayik, Nogai state, Donyolbi paternalism, agriculture in the Zarafshan valley with great attention paid, various streams from the Zarafshan river (Kozonariq, Toyman stream, Tog uzariq), Akdarya and Karadarya.*

Аннотация: *Сегодня перед нами, студентами, стоит очень важная задача – передать нашу историю следующему поколению как подлинную историю. Нам необходимо быть готовыми атаковать силы, которые ведут закулисную кампанию и пытаются убедить международное сообщество в том, что в Узбекистане нет государственности. Как сказал Президент И.А.Каримов: «Все мы пили воду этой почвы и ели соль хлеба». Мы все считаем себя узбеками. Мы гордимся своей идентичностью. Была ли основой жизни наших древних предков оседлая культура или кочевая? Каково было влияние этнических групп на формирование узбекского народа? задает сложные вопросы и призывает их найти ответы. Чтобы найти ответы на эти вопросы, чтобы осмыслить их на научной основе, мы начали изучать экономическую историю Бухарского эмирата в мангитский период как научно-квалификационную работу.*

Ключевые слова: *Дашти Кипчак, Идил (Волга) и Яйык, Ногайское государство, патернализм Донелби, сельскому хозяйству в Зерафшанской долине с большим вниманием, различные ручьи реки Зарафшан (Козонарик, ручей Тойман, Тог узарик), Акдарья и Карадарья.*

Buxoro amirligini boshqargan sulola (1757—1920). Uning vakillari Mang'it qabilasiga mansub bo'lganlar. Tarixiy tadqiqotlarda keltirilishicha, mang'itlar yirik turkiy urug'lardan biri bo'lib, ular dastlab XIX asrlarda Dashti Qipchoq, Idil (Volga) va Yoyiq daryolari oralig'ida yashagan. XIV asrning oxirida Oltin O'rla davlatidan ajralib chiqib, alohida Mang'it O'rdani tashkil qilganlar. XV asr o'rtalarida mang'itlar no'g'aylar (nog'aylar) deb atalgan. Mang'it O'rda ham bu paytdan boshlab No'g'ay O'rda (No'g'ay xonligi) nomini olgan. No'g'ay O'rda davlatida asosan mang'itlar va qo'ng'irotlar yashagan. XVI asr o'rtalarida bu davlat ikkiga katta va kichik No'g'ay davlatlariga bo'linib ketgan. Keyinchalik Katta No'g'ay tarkibidagi mang'itlar qavmi o'zbeklar, qoraqalpoqlar va qisman qozoqlar tarkibiga kirganlar. Ashtarxoniyalar sulolasi o'rniga kelgan Muhammad Raximning taxtga rasman o'tirishi (1756 y. 16 dek.)

dan boshlangan. Muhammad Rahimxon Qarshi tomonda yashagan —Oy eli to'q mang'itl urug'ining vakili bo'lib, ekin yerlari, mulk, chorva mollari va katta sarmoyaga hamda o'z qabilasi va qo'shni qabilalar o'rtasida e'tibor va nufuzga ega edi. O'z kelib chiqish rishtalari jihatidan ba'zi mang'itlar ashtarxoniyalar, temuriylar va chingiziylarga bog'lanadi. Muxammad Raximxon o'zbek (turk) xalqidan bo'lib, chingiziylarga aslo bog'lanmaydi. Uning vafotidan so'ng taxt vorisi etib Fozil tura (qizining o'g'li), keyin Ubaydullaxon tayinlangan bo'lsada, davlatni amalda amakisi Donyolbiy otaliq (1758—85) boshqargan. Donyolbiy (1758-1785) - mang'itlarning nufuzli biylaridan, otaliq. Buxoro amiri Muhammad Rahimning katta amakisi. 1758 y. 24 martda Muhammad Rahim vafotidan so'ng uning o'g'illari bo'lmagani uchun xonlik taxtiga voyaga yetmagan nabirasi Foziltura o'tqazilgan, Miyonkol hokimi bo'lgan Donyolbiy unga otaliq qilib tayinlangan. Bundan norozi bo'lgan viloyat hokimlari, kenagas, yuz, bahrin, burqut va saroy qabilalari amirlari markazlashgan hokimiyatga qarshi isyon ko'tarib, 10 ming yigitni qurollantirib Buxoro tomon yurishgan. Ularga qarshi chiqqan Donyolbiy isyonkor viloyat hokimlari bilan bir bitimga kelishgan. Unga ko'ra, Fozilturani taxtdan tushirib, o'rniga ashtarxoniy shahzodalardan bo'lgan Abulg'ozil xonlik taxtiga o'tqazilgan (1758— 85). Donyolbiy ham otaliq mansabini, ham amaldagi hukmdorlikni o'z qo'lida saqlab qolgan. Donyolbiy otaliq davrida ham o'zaro urushlar davom etib, Karmana, O'ratepa, Nurota, Sherobod, Boysun va boshqa joylarda mahalliy kuchlar bosh kutarib, poytaxt izmidan chiqishga harakat qilganlar. 1781 yil Rossiya hukumati Buxoro bilan savdo bitimi tuzishni taklif etganida Donyolbiy bu bitimni 92 o'zbek qabilasi boshliklari roziligi siz imzolay olmasligini bildirgan. Bu holat Donyolbiy davrida Buxoro amirligidagi siyosiy markazlashuv darajasi Muxammad Rahim davridan ancha past bo'lganidan darak beradi. Bu tabiiy suratda Buxoro shahar aholisining noroziligiga sabab bo'lgan. Bundan tashqari Donyolbiy qo'shin ta'minoti uchun ko'plab qo'shimcha soliqlar joriy etib, bu bilan poytaxtdagi hunarmandlar va savdo ahlini o'ziga qarshi qaratib qo'ygandi. 1784 y. Buxoroda qo'zg'olon ko'tarilib, unda mingga yaqin kishi o'ldirilgan. Donyolbiy hokimiyatni shaharliklar orasida obro'-e'tibori baland bo'lgan o'g'li Shohmurod (1785—1800) ga topshirishga majbur bo'lgan. Buxoro xonligini birlashtirish va markazlashtirish uchun kurashni Shohmurod davom ettirgan. Shohmurod Donyolbiy joriy etgan soliqlarni bekor qilgan. Mang'itlardan bo'lgan buxorolik tarixchi Muhammad Yoqubning yozishicha: «Donyolbiy saxiy va muruvvatli xokim sifatida mashhur bo'lgan, lekin davlat (moliya) ishlari bilan qiziqmagan. Biron ishni boshlashdan oldin ishning ko'zini biladigan kishilar bilan maslahatlashgan». Donyolbiy xonlik unvonini qabul qilmagan, otaliq unvoni bilan qanoatlangan⁴. Keyingi Mang'it xukmdorlari:

Shohmurod (1785-1800), Muhammad Doniyolbiy otaliqning o'g'li. Shohmurod otasi vafot etgach, uning «amir-ul umaro» unvonini qabul qilgan va rasmiy ravishda Buxoro taxtida o'tirgan chingiziy Abulg'ozixonni hokimiyatdan chetlatib, o'zini Buxoro amiri deb e'lon qilgan (1785 y. 9 iyun). O'nta ukasining har biriga bittadan viloyat hokimligini berib, siyosiy tarqoqlikka barham bergan. Shohmurod faol ichki va tashqi siyosat olib borgan. Shohmurod pul islohoti o'tkazib, sof kumushdan tanga zarb qildirgan. Zamondoshlari va kelajak tarixchilari Shohmurodni «Amiri ma'sum» («Begunoh amir») va «Umari soniy» («Ikkinchi Umar»), «g'oziy» unvonlari bilan tilga olishadi. Shohmurod Marv, Balx va boshqa hududlarni Buxoroga qaytarish uchun Xurosonga qilgan harbiy yurishlarida uning qo'shinlari g'olib chiqqan, Marv, Balx, Maymana va Andxuy Buxoroga qaytarilgan. Shohmurod Usmonli turk sultonligi va Rossiyaga bir necha marta elchilar jo'natgan. Shohmurod tasavvuf g'oyalari bilan sug'orilgan «Ayn fihikmat» («Donishmandlik asoslari») asarini yozgan, hanafiya mazhabiga doir «Fatava-yi ahli Buxoro» («Buxoro ahliga fatvolar») to'plamini tuzgan. Shohmurod davrida Buxoro va Samarqandda ko'plab madrasalar, masjidlar, xonaqolar va turli binolar qurilgan. Xususan, Zarafshon vodiysidagi dehqonchilikka katta e'tibor qaratilib, Zarafshon daryosidan turli ariqlar (Qozonariq, Toyman arig'i, To'g'uzariq), Oqdaryo va Qoradaryodan yangi ariqlar chiqarilgan hamda boshqa sug'orish inshootlari qurilgan. Shohmurodning o'zi Samarqandni qayta qurish tarkini chizgan. Shohmurod shaharda 24 ta mavze qurib, mamlakatning sharqiy viloyatlaridan bu yerga aholini ko'chirib keltirgan. G'uzorda Madrasa va masjid qurdirgan. Shuningdek, Shohmurod hukmronligi yillarida Doniyolbiy davrida boshlangan Xalifa Xudoydod majmuasi qurilishi davom ettirilgan. Shohmurod Jo'ybordagi Eshoni Imlo qabristonida piri Shayx Safar qabri oldida dafn etilgan⁵. Buxoro amirligi monarxiya boshqaruv tizimiga asoslangan (ilova № 1 ga qarang) bo'lib, davlat boshida amir turgan, viloyatlarni beklar va amlokdorlar boshqargan va ular o'z navbatida amirga buysungan. Mamlakatda davlat boshqaruvi to'laligicha shariat konunlari asosiga qurilgan edi. Davlat boshqaruvi idoralari markaziy va maxalliy tizimlardan tashqil topgan. Mahalliy boshqaruvda viloyatlarni amir tomonidan tayinlangan beklar boshqargan, beklilar o'z o'rnida amlokliklarga bo'lingan. amlokliklar o'z tarkibiga bir necha qishloqlarni qamrab olgan. Amlokdorlar bek tomonidan tayinlangan. qishloqlarni esa qishloq oqsoqollari boshqargan. Davlat boshqaruv tizimida din alohida o'rin tutgan. Bekliklarda sud va mirshablik ishlari uch toifaga bo'lingan: 1. Qozi — shariat qonunlari asosida hukm chiqaruvchi. Uning qo'li ostida mulozimlari va kotibi bo'lgan. 2. Muftiy-shariat ishlari bo'yicha ma'lumotlar beruvchi va fatvo tayyorlovchi ruhoni. Uning ham qo'l ostida 2-3 tadan yordamchilari bo'lgan. 3.

Rais—mirshablik ishlari bilan shug'ullangan. Ya'ni islom dini amallariga rioya qilinishini, savdo, oila, meros va boshqa sohalarni nazorat qilgan⁶. Ba'zi rus manbalarida Surxon vohasining bir qismi Xisor vohasi tarkibiga kirganligi hamda u umumiy nom bilan Xisor vohasi deb ham yuritilganligi aytiladi. N.Maevning ma'lumotlariga ko'ra, Xisor vohasida 7 ta: Sherobod, Boysun, Denov, Yurchi, Xisor, Qo'rg'ontepa va Qabodiyon beklklari mavjud bo'lgan. Bu beklklardan tashqari Darband, Sarijo'y va Fayzobod amlokliklari bo'lib, ularga amlokdorlar Buxoro amiri tomonidan tayinlangan. Viloyatlarning qozi va raislarini ham amirning o'zi tayinlagan⁷. Boshqa qishloq va shaxar amlokdorlarini beklarning o'zlari tayinlaganlar. Buxoro amirligining sharqiy hududlariga kiruvchi Surxon vohasi amirlikda o'z nufuziga ega bo'lgan. XVIII asrning ikkinchi yarmidan XIX asr o'rtalariga qadar Surxon vohasida Sherobod, Boysun, Denov va Yurchi beklklari mavjud bo'lgan. Bu davrda Sherobod beklklida amlokliklar qo'yidagicha taqsimlangan: Tallashkon, Saidobod, Gilambob, Salavot, Jarqurg'on, Sherobod shahri atrofidagi aholi maskanlari, Tallimaron, Boysun beklkligi: Boysun, Yaumchi, Rabot, Darband, Sayrob, Xatak, Zarabog', Poshxurd, Buzravot, Kakaydi amlokliklaridan tashqi l topgan. Denov beklkligi: Sina, Qarluq, Pustindara, Xadrasha, Do'rmon, Gardikurgon amlokliklaridan iborat bo'lgan. Yurchi beklkligi amlokliklari: Sangardak, Pashor, Chambulok va Yurchi shaxrini o'zichiga olgan. Hozirgi kunda ma'muriy jixatdan Surxondaryo viloyati tarkibiga kiruvchi Dashnobod, Sariosiyo, Sarijuy amlokliklari esa Xisor beklkligi tarkibida bo'lgan. Amir Shoxmurod Zarafshon vodiysi, Amudaryo va Qashqadaryodagi sun'iy sug'orish tizimini qayta tikladi. Buxoro axolisini bojdan, xunarmand-larni kundalik yig'implardan, mehnat majburiyatidan va soliqdan ozod etuv-chi tarxon yorlig'ini berdi. Xiroj va nikox puli, tarozi haqi va boshqa yig'implar kamaytirildi. Sud tizimi qayta tuzildi. Davlat hokimiyati mustahkamlandi. Amir Haydar davrida o'zaro urushlar kuchaydi. U Amudaryoning janubiy sohili, yuqori Zarafshon, Shahrisabz va Miyonkolni saqlab qolish uchun kurash olib bordi. Haydar (1800-1826), Amir Shohmurodning o'g'li, Doniyolbiy otaliqning nevarasi. Uning onasi ashtarxoniyarlardan Abulfayzxonning qizi Bonu Shams bo'lgan. Buxoro madrasalarida 10 yil tahsil olib, Qur'oni karim sharhi va hadis ilmlarini puxta egallagan. Amir Shohmurod Haydarni Qarshi viloyatiga hokim qilib tayinlagan. Shohmurod vafot etgach, Buxoro amirligi taxtiga o'tirgan va «amir al-mo'minin». unvonini olgan (1800.2.12). Buxoro amirligida vujudga kelgan keskin siyosiy vaziyatni yumshatishga harakat qilgan. Haydar ayirmachilik kayfiyatlarni namoyon qilayotgan Shahrisabz, Kitob, Urgut beklklari, Miyonqol va Samarqand hokimlariga qarshi janglar olib borishga majbur bo'lgan. Haydar Xurosonga ham harbiy yurishlar qilib, Balx (1817), Badaxshon,

Qunduz va Maymanani Buxoro amirligiga qaytargan. Marv hokimi Din Nosirbek (Haydarning ukasi) Xiva xoni Eltuzarxon qutqusiga uchib, akasiga qarshi bosh ko'taradi (1804) va mag'lubiyatga uchraydi. Shu asnoda Xiva xoni Eltuzarxon bir necha marta Buxoroga harbiy bosqinlar uyushtirgan. Ana shunday yurishlarning birida Niyozbek parvonachi boshchiligida 20 ming kishilik Buxoro qo'shini xorazmliklar qo'shinini mag'lubiyatga uchratgan. Eltuzarxon Amudaryodan qochib o'tayotganda daryoda g'arq bo'lib o'lgan. Eltuzarxonning 3 birodari va ko'plab xivaliklar asir tushishgan. Amir Haydar Eltuzarxonning kichik birodari Qutoug'murodxonni 400 asir bilan ozod qilib, O'rganchga jo'natgan. 1821—25 yillarda amir Haydarning soliq siyosatiga qarshi xitoy-qipchoqlar ko'targan Miyonqol qo'zg'oloni ham katta qiyinchilik bilan bostirilgan. Ahmad Donishning yozishicha, Haydar hukmronlik qilgan davrda Buxoroda ilm-fan, xususan, tarix va islom ilmlari rivojlangan. Haydar madrasalarda tahsil olib borish uchun Istanbul, Qobul va boshqa shaharlardan ko'plab qo'lyozma kitoblarni oldirgan. Uning o'zi muntazam ravishda saboq bergan, madrasalarda dars o'tgan. Haydar «al-Fa-void al-alfiya» nomli fiqhning xanafiya mazhabiga oid asar ham yozgan. Uning hukmronligi davrida Buxoroda Chor minor va Xalifa Nyayozqul madrasasi (1807), masjidlar, xonaqohlar, hammomlar qurilgan, Xalifa Xudoydod - 15 - majmuasi qurilishi davom ettirilgan. Buxoroda Haydar onasiga atab maxsus Madrasa, Qarshida Ali madrasasi va Mir Muhammad madrasasini ham qurdirgan. Haydar Buxorodagi Jo'ybor mavzeidagi Eshoni Imlo qabristonida otasi Shohmurod yonida dafn etilgan¹⁴. Nasrullaxon (1826—1860), Buxoro amiri, mang'itlardan. Amir Haydarning o'g'li. Otasining hukmronligi davrida Qarshida hokimlik qilgan. Amir Xaydar vafotidan so'ng hokimiyat uchun kurashlarda akalari amir Husayn (1797— 1826) va amir Umar (1826 y. v.e.)ni oradan ko'tarib, Buxoro taxtiga o'tiradi (1826), o'z - - hukmronligi davrida islom shariati ko'rsatmalariga qat'iy amal qilgan. Nasrullaxon jasur va dovyurak kishi bo'lganligi bois unga «bahodir», «botir» unvonlari berilgan. Nasrullaxon davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida urug' va qavm boshliqlari bo'lgan ko'plab amaldorlarni quyi tabaqalardan chiqqan yosh va g'ayratli kishilar bilan almashtirdi. 1837 yilda harbiy sohada islohotlar o'tkazib, o'z qo'shinining jangovar holatini yaxshiladi. Har biri 800 kishidan iborat 50 ta sarbozlar bo'luklari va 250 kishilik to'pchilar guruhi tashkil qilingan. Muntazam piyoda qo'shinining soni 40000 kishidan ortiq bo'lgan¹⁵. Nasrullaxon Xiva va Qo'qon xonliklarini Buxoro atrofida birlashtirishga uringan. Mamlakatning hududiy yaxlitligini tiklash uchun Qo'qon xonlari tomonidan tortib olingan Xo'jand, O'ra-tepa, Toshkent, Jizzax va Zominni Buxoro amirligiga qaytardi (1840—42). Farg'ona vodiysi ulamolarining talabi bilan Qo'qonga yurish qilib, xonlik

hududini egallagan (1842). Biroq u Qo'qon xoni Muhammad Alixonni qatl qilish bilan cheklanmasdan, uning onasi — mashhur shoira Nodirabegimni ham o'ldirtiradi. Nasrullaxon tomonidan Qo'qonga Ibrohim parvonachi mang'itning noib qilib qoldirilishi salbiy oqibatlariga olib kelgan. Noib mahalliy aholiga zulm o'tkazib, soliqlarni ko'paytirdi. Natijada tez orada Qo'qon qo'ldan ketadi. Nasrullaxon Marvni ham Buxoroga bo'ysindiradi (1843). SHuningdek, Nasrullaxon qo'shini 20 yillarda olib borgan 32 ta harbiy yurishidan so'ng SHaxrisabzni uzil-kesil egallagan (1856). Shahrisabz markaziy hokimiyatga bo'ysungach, u sulh ramzi sifatida mahalliy hukmdor Iskandar Valloma (valine'mat)ning singlisi Kenagasxonimga uylandi. Nasrullaxon Buxoroda dafn etilgan. Mo'zaffar (1860.23.9-1885.13.12. Mang'itlardan Nasrullaxonning o'g'li. Otasi davrida Karmanaga hokimlik qilgan. Amir Nasrulla vafotidan so'ng, Buxoro taxtiga o'tirgan. Otasi tomonidan Karmanaga surgun qilingan kishilarni Buxoroga kaytarib, yuqori lavozimlarga tayinlagan. Markaziy hokimiyatga bo'ysunishni istamayotgan Hisor, SHaxrisabz, Darvoz, Ko'lob, Baljuvon bekliklari va Qo'qon ustiga yurish qilib, ularning qarshiligini yengdi (1863—65). Mallaxon tomonidan taxtdan tushirilgan Qo'kon xoni Xudoyorxon Buxoroga qochib kelganida xonlik taxtini qayta egallashi uchun unga harbiy yordam bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И.А. —Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. - Т.: —Ўзбекистон. 1995.
2. Каримов И.А. —Тарихий хотрасиз келажак йўқи. - Т.: —Шарқ. 1998.
3. Каримов И.А.Ўзбекистон мустақиллика эришиш остонасида. Т.: Ўзбекистон. 2011.
4. Каримов И.А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар. 1 том. —Т.: Ўзбекистон.1993.
5. Каримов И.А. Элни Ватан манфаати бирлаштиради. 1 том .
6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Т.:Ўзбекистон, 1996.